

Gömöri György

Nagy utazók és emigránsok

Magyarok a Restauráció-korabeli Londonban

A legtöbb angol történelemkönyv 1653-tól, Oliver Cromwell kormányzóságától számítja az alkotmányos monarchia kezdetét. Másszóval az átmenetet a parlamentáris, királytalan Angliából az 1660-ban visszaállított királyságba, az ún. Restaurációt nem látják sem forradalomnak, sem ellenforradalomnak; még a manapság divatos „bársonyos forradalom” elnevezés sem illik egészen arra, ami ebben az évben történt. Társadalmi szempontból a Restauráció a földbirtokos osztály hatalmának megszilárdulását jelentette (Kamen 1976:478) mind gazdasági, mind politikai téren; ugyanakkor a korábbi, Oliver Cromwell halálát követő kaotikus állapotokhoz képest egy konzervatív jogállamiság jött létre, valamiféle félmegoldás az alkotmányos és az abszolút monarchia között. (II. Károly nemcsak az angol parlamenttől függött, hanem attól is, honnan milyen úton-módon tudott magának pénzt szerezni.) Bár a Restaurációban lényeges szerepe volt Monck tábornoknak, illetve a hadseregnek, a szárazföldi fegyveres erők számát a Parlament korlátozta, helyette a hajóhad bővítése lett az angol királyság egyik fő célja, különösen az 1665-66-os elvesztett angol-holland háború után. Amit biztosan állíthatunk, hogy a Restauráció a kereskedelem fellendülésével járt, s hogy ez bizonyos értelemben újra megnyitotta Angliát a külföldi látogatók előtt. Magyar szemmel úgy is fogalmazhatnánk, hogy II. Károly visszatérése (és a várt royalista „bosszúhadjárat” elmaradásával) újra fellendült az angliai turizmus, illetve megnövekedett az Angliában szerencsét próbálók száma. Míg a Protektorátus alatt a magyar látogatók túlnyomó többsége református, gyakran puritán-érzelmű lelkészekből, illetve lelkészjelöltekből tevődött össze, 1660 után szélesebbre nyílik a magyarországi és erdélyi jövevények (s mint később látni fogjuk, londoni rezidensek) legyezője mind foglalkozási, mind vallási szempontból. Ennek az 1660 utáni magyar kolóniának lehet ugyan magát az „igaz hit száműzöttjének” tekintő református teológusa (Mezőlaki János), de vannak unitárius látogatók is Erdélyből, és olyan, vallásilag indifferent, vagy legalábbis „langyosnak” mondható emberek, mint a klasszika-filológus Szilágyi-Sylvanus György, vagy a Felső-Magyarországról elszármazott festőművész, Bogdány Jakab. Míg a XVII. század első felében az egy Bánfihunyadi János kivételével csupán egy-két olyan magyart ismerünk, aki pár évnél hosszabb időt töltött volna a szigetországban (Maksai Ósze Péter, Tolnai Dáli János), most a Restauráció idején, különösen annak kezdeti éveiben tetemesen megnő az Angliában huzamosabb ideig tartózkodó magyarok száma.

A hatvanas évek Anglia-járásában két személynek van különös szerepe: mindkettőjük neve ismerős a régi magyar irodalomban és művelődéstörténetben jártas emberek előtt, minthogy szerepelnek Bethlen Miklós önéletírásában. Egyikük a francia, jerseyi születésű, de Angliában felnőtt, majd onnan a polgárháború idején Konstantinápolyon át Gyulafehérvárra hányódó Isaac Basire, aki teológiát tanított néhány évig a fehérvári akadémián, a másik pedig a londoni latintanár, Jászberényi P. Pál, Basire-ről több ízben szó esik Bethlen Miklósnál, aki így jellemzi hajdani preceptorát: „jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviseelő...ember volt, latinus is jó, kivált a szólásban promptus, tersus, cum pronuncinatione gallica. Theologus mediocris” (Kemény-Bethlen 1980:547), majd miután elmondja, hogy Basire gyengén tudott héberül és görögül, így folytatja: „Prédikátornak a maga nyelvén (értsd angolul, G.Gy.) úgy hiszem, híres volt, abban is holt meg, visszamenvén is anno 1661 Angliába” (Kemény-Bethlen 19 80:548). Bethlen ezt bécsi fogságában veti papírra, már a XVIII. század elején; nyilván tudja, hogy Basire, akivel korábban levelezett, már 1676-ban meghalt. Angliába való visszatérése után egyébként bár Isaac Basire püspökségre számított, ezt nem kapta meg, csupán John Cosin durhami püspök jóvoltából jutott anglikán egyházi tisztséghez: Northumberland főesperese és durhami kanonok lett, akinek néha Londonban is meg kellett jelennie, hogy a királyi udvarban prédikáljon, ilyenkor többnyire barátjánál, a Westminster Schoolban tanító Dr. Busbynál szállt meg. Basire a Restauráció első éveiben még érdekességnek, afféle teológiai csodabogárnak számított, ő volt a „nagy utazó”, aki, mint azt a naplói John Evelyn elmondja „(prédikációjában) megmutatta, hogy az anglikán egyház...a legtekélyesebb az ég alatt, hogy Anglia maga az Ígéret földje” (Evelyn 1936:363). Később, amikor John Durel, a londoni francia episzkopális egyház lelkésze előkészítette irénikus célzatú könyvét, amelynek *A View of the Government and Publick Worship of God in the Reformed Churches beyond the Seas* hosszú, ámde zengzetes címet adta, a legtöbb Magyarországra és Erdélyre vonatkozó információt Isaac Basire-től szerezte. Durel főleg a magyar református egyház belviszályai érdekelték, illetve az, hogy mennyiben támogatta II. Rákóczi György erdélyi fejedelem a püspökség intézményét a presbiteriánus újítókkal szemben. A royalista és episzkopális elveket valló Durel „a Gondviselés különös jelét” látja abban, hogy Gyulafehérvárt Isaac Basire kapta meg a főiskolán a teológiai tanszéket, s így „tudományát a Fejedelem tekintélyével egyesítve igen sokban hozzájárult a (presbiteriánus) összeesküvés legyőzéséhez, számos vitát folytatva a szakadárokkal írásban és az egész udvar jelenlétében”(id. Gömöri 1991:45). Durel szövegében Apáczai Csere neve nem hangzik el, de tudjuk, az egyik „szakadár”, akinek puritanizmusa ellen Basire hadakozott, éppen ő volt, emiatt fenyegette meg a fejedelem 1655 szeptemberében (Apáczai 1977: 522-523).

John Durel (akinek nevét minden eddigi Bethlen Miklós-kiadás „Duvel”-nek vagy „Duval”-nak írta) személyesen ismerte Jászberényit is, s a francia lelkésznek egy Basire-hoz írt leveléből kitűnik, hogy a magyar teológus dicsérte Durelnek Basire Rákóczi-család iránt tanúsított hűségét. Bár Basirenek az Erdélyben eltöltött hét évből jobbra csak ez a dinasztikus hűsége maradt meg, ugyanakkor Durhamban való letelepedése után is kapcsolatban maradt az angliai magyarokkal és erdélyiekkel: nemcsak Jászberényivel, hanem Enyedi Gáspárral és a később feltűnt Adami Johannes/Jánossal is. Egy korábbi dolgozatomban felvettem, hogy talán az Angliában kétszer is megforduló, s 1661-62-ben ott hosszabb időt töltő Körmendi Pétert is ismerte vagy segítette (Gömöri 1979:63) – erre abból következtettem, hogy két másik angol egyházi személyiség mellett Basire-nak ajánlotta 1663-ban Leidenben kiadott *De paedobaptismo* c. disszertációját (RMK III:2007). Azóta előkerült Körmendinek egy segélykérő levele John Cosinhoz, Durham püspökéhez, amelyben a magyar teológus azért kér anyagi támogatást, mivel a török hadjárata a Magyarországról való távozásra kényszerítette (Cosin LB 1661(?):A84) – nagyon valószínű, hogy Körmendi vagy Basire, vagy talán Jászberényi tanácsára írt Cosinnak.

Ami Jászberényi Pált illeti, az ő karrierje példaértékű – bizonyítja, hogyan lehet egy korábban jelentéktelen protestáns teológusból sikeres nyelvtanár és iskolaigazgató Angliában. Jászberényi alighanem Fogarason született, Gyulafehérvárt és az 1650-es évek elején Sárospatakon tanult (Herepei 1971:428), majd egy ideig (1656 táján) az erdélyi udvarban a kis I. Rákóczi Ferenc mellett nyert alkalmazást házitánítói minőségben. Ezt a tényt mindig büszkén emlegette, még 1657. február 22-i franekeri matrikulációja során is bejegyeztette az egyetem anyakönyvébe. Hollandiai tanulása után, 1659-ben (amikor tanulmányaihoz valószínűleg már nem kap

támogatást Erdélyből) áthajózik Angliába, ahol rövid oxfordi tartózkodás után elszegődik nevelőnek egy Cecil Tufton nevű angol úrhoz. Erről későbbi latin nyelvkönyvének 1663. novemberi ajánlásában (*Dedicatio*) számol be, ahol Tuftont mint „igen bőkezű patrónusát” illeti, „egyetlen Támogatóját és Mecenását” jellemzi (Jászberényi 1670: B-B1). Tufton gazdag vidéki földbirtokos lehetett, akinek háza volt Londonban; itt, a fővárosban kezdte Jászberényi kiépíteni kapcsolatait a nyelvészekkel, s itt próbált „betörni” az angol könyvpiacra első kiadványával, az *Examen Doctrinae Ariano-Sociniane* c. műve, amit az RMK számon tart ugyan, de az UML nem említi. A magyar teológus, aki jó latinos volt (Comenius is tanította Patakon), persze latinul oktatta az ifjú Tuftont, s ez a tevékenysége adhatta neki az ötletet, hogy később nyelviskolát nyisson Londonban. Mielőtt erre rátérnénk, néhány szót kell szólni az *Examen*-ről is.

Ezt az antitrinitáriusokkal vitázó 108 lapos szöveget, amit egy párbeszéd, 104 lapos újabb vitáit (az *Orthodoxa S.S. Trinitatis Defensio*) követ, 1662 első felében adta ki Samuel Browne londoni könyvárú. Mint azt előszavában Jászberényi elmondja, a könyv első részének ő csak szerkesztője, a szöveget Kolozsvárról kapta egy honfitársától, ahol az eredetileg németül íródott, s most latinra fordítva kiadja. A párbeszéd második részben, ahol a vita egy „*Orthodoxus*” és egy „*Adversarius*” közt folyik, Alstedt mellett holland teológiai szaktekintélyeket (Voetius, Hoornbeck) is idéz a szerző, aki ez esetben már alighanem maga Jászberényi. A magyar olvasót nem maga az unitárius-ellenes szöveg, mint a kiadvány előszava lepi meg – itt ugyanis Jászberényi áradozóan lelkes hangú szavakkal dicséri a pár hónapja beiktatott új erdélyi fejedelmet, Apafi Mihályt.

Mivel itt egy olyan református teológusról van szó, aki I. Rákóczi Ferencet nevelte, s aki peregrinációja során évekig II. Rákóczi György anyagi támogatását élvezte, az előszó tónusa meggondolkodtató. Igaz, a fejedelem már 1660 júniusában elesett, a fejedelmi tisztséget Barcsai Ákos, majd Kemény János bírta ideig-óráig, s Ali pasa 1661 szeptemberében megválasztotta Apafit, de Kemény csak 1662. január 23-án esett el a törökkel vívott csatában, s az *Examen* imprimatúrája, nyomtatási engedélye ugyanazon év február 24-éről való, ami megfelel az új naptár szerint március 3/4-ének. Vagyis alig pár nappal azután, hogy Kemény haláláról értesülhetett, Jászberényi máris kiszedette és nyomdába adta előszavát. Lehetséges persze, hogy Apafi, aki 1662-ben Winchelsea konstantinápolyi követ útján már próbált kapcsolatba lépni az angolokkal, levélben biztosította támogatásáról az akkor már Angliában otthonos Jászberényit, esetleg küldött neki pénzt valamelyik új, Angliát látogató alumnusával, mégis szembeötlök, hogy az *Examen* ajánlása Apafit nem csak „a református egyház védelmezőjének”, de a „régii szabadság helyreállítójának” (*Avitae Libertatis Restitutori*) és „az elnyomott haza felszabadítójának” (*Patriae oppressae Liberatori*) nevezi, s ekként dicsőíti. Ez a túlzott lelkesedés megerősíti azt a gyanúnkat, hogy ez a kiváló pedagógus és élelmes latintanár (aki Keresztúri Pál és Comenius módszerével oktatta a latint) bizony meglehetősen opportunista lehetett. S bár a Bethlen Miklós által leírt londoni bordélyház-látogatás, ahová az orvos Enyedi Gáspár vitte el Bethlent, is Jászberényi társaságában történt (Kemény-Bethlen 1980:619), ebből nem vonhatunk le nyomós következtetéseket, csupán annyit, hogy mivel a londoni latintanár nem volt nős, lehet, hogy néhanapján ilyen, puritánoknak nem kifejezetten ajánlott örömtanyákat is felkeresett, ahol a lányok társaságában madeirát és oporítóit is lehetett fogyasztani. (Azoknak a kedvéért, akik nem olvasták Bethlen Miklóst, elárulhatom, hogy a kíváncsi erdélyi ifjú ezúttal, saját bevallása szerint, csak „kicsit” vétkezett.)

Viszont az 1662/63 táján, a londoni Charing Crosson indított nyelviskolának akkora sikere volt, hogy 1663-ban Jászberényi Pál már kiadhatott egy kisebb, 200 lap körüli latin nyelvkönyvet (*Istitutionum grammaticarum Pars prima*), amit egy évvel később a kétnyelvű *Fax nova linguae latinae/A New Torch to the Latin tongue* követett oktató kiadásban. 1670-ig az előbbi még négy, a „*New Torch*” pedig három újabb kiadást ért meg, úgy tűnik, szinte versengtek érte a kiadók. Rendkívüli siker ez az angliai latin nyelvkönyvek történetében; okát abban kell keresnünk, amit Jászberényi előszavában állít: hogy ti. az ő módszerével minden diák, aki 2-3 alkalommal átolvasta tankönyvét, egy év alatt nemcsak a klasszikus auctorokat fogja tudni olvasni, hanem beszélni is fog „good and true Latine” nyelven (Jászberényi 1670: B7-B8). A latintudás fontosságára nézve hadd idézzek egy Jászberényivel kortárs szerzőt, Nicholas Culpeper, aki 1650-ben ezt írta a felsőbb osztályok oktatáspolitikájáról: „they have imposed such multiplicity of needless rules in the learning of the Latin tongue, that unless a man have gotten a very large estate, he is not able to bring up his son to understand Latin, a dozen years expense of time will hardly do it...” (Culpeper 1650, quoted by Hill 1974:170). Jászberényi nyelvkönyvét, amit még két évtizeddel később is elismeréssel emlegetnek a nyelvtanszerkesztők (R.C. 1688:A/1-A/2), nem kevesebb, mint nyolc angol ajánlotta az olvasónak (köztük a neves orientalista Edmund Castell), egy svéd matematikatanár (Johannes Megalinus), négy magyar, Enyedi Gáspár, Csemátoni Pál, Köpeczi Bálint és Nadányi János pedig latin versezetekkel üdvözölte azt a rendkívüli fegyvertényt, hogy egy erdélyi oktat valamit az angoloknak. A fenti magyarok közül Csemátoni Bethlen Miklós nevelője volt, vele együtt töltött viszonylag rövid időt Angliában, míg Enyedi és Köpeczi (mindkettő már az *Examen* elé is írt üdvözlő verset) kb. másfél évet tölthettek Londonban és másutt Angliában. Ami Nadányi Jánost illeti, az angolra is lefordított latinnyelvű magyar történelemkönyv, a *Florus Hungaricus* szerzőjét, Enyedi Gáspár az ő nevelője volt, s noha már 1662-ben átjött Angliába, Nadányi csak 1663 nyarán követte, amikor elkezdte egyengetni Amsterdamban kiadott könyvének angol útját. Nadányi Oxfordba csak 1664 márciusában jut el (lásd bejegyzését a Bodley könyvtár vendégkönyvébe), már nem tudja megvárni a *Florus* fogadtatását, Párizson, Bázelen és Bécsen át hazatér és néhány évig Enyeden tanít, mérsékelt sikerrel. Gyanítható, hogy a *Florus*-t sem egyedül írta, vagy Enyedi Gáspár, vagy a jótolú Csemátoni „besegíthetett” a vállalkozásba.

Jászberényi egyébként sűrűn levelezett Erdéllyel, ezt nemcsak Bethlen önéletrajzából tudjuk, hanem egy-két Angliában fennmaradt leveléből, amelyek közül egyet hamarosan közreadok. A levél keltezése 1662. július tizenötödike, s azt a Londonban megtelepedett erdélyi nyelvész Isaac Basire-nak írta (akit „igen híres embernek” aposztrofál az „Új fáklya” előszavában) – ebben közli, hogy levelet kapott Bethlen Jánostól Miklós fia hamaros érkezéséről, valamint továbbítja (az akkor még Hollandiában tartózkodó, tehát levelét onnan író) Bethlen Miklós üdvözlését Basire-nak. Erdélyi fejleményekről is informálja Durham kanonokát, akit ezek legalább a hatvanas évek végéig még élénken érdekeltek. Egyébként az erdélyiek sűrűbb Anglia-látogatása talán az 1660-62 közötti bizonytalan erdélyi állapotokkal is összefüggésben van – a hollandiai tanulás után a hazatérés helyett többen még megpróbáltak Angliában boldogulni. A magyar látogatók száma 1663-ban tetőzik: ekkor az oxfordi és cambridge-i számadáskönyvek, továbbá az albumok bejegyzései szerint mintegy 22 magyar tartózkodott Angliában. 1663-64-et ezzel egyidőben intenzív angliai Zrínyi-kultusz jellemzi, megjelenik (a nemrégiben faksimilében Budapesten reprodukált) Zrínyi-életrajz angolul, számos könyv számol be a török háborúkról, ahol ikonográfiailag ugyancsak Zrínyi „a sztár”, a végén teljesen háttérbe szorítva nemcsak a török szultánt, hanem még magát Lipót császárt is. (Ezek a kiadványok nemigen jutottak el Bécsbe, különben Montecuccolit azonnal megütötte volna a guta mérgében). Nem tudjuk, csak sejtjük, hogy Jászberényinek is volt szerepe az 1663-64-es Zrínyi-kultusz gerjesztésében, valamint a magyar história iránt fellángolt nagy angol érdeklődésben, így például kiadóinak egyike, Nathaniel Brooke jelentette meg először a *Florus Hungaricus*-t, majd ugyancsak Brooke vállalkozott gróf Zrínyi Miklós halála után annak a kis egytápas gyászantológiának a kiadására, amit szemmel láthatólag Jászberényi szerkesztett „a keresztény világ e nagy bajnokáról”. Ez a dátumozatlan gyászlap, amelyik alighanem 1665 elején hagyta el a londoni nyomdát – a *Lacrymae Hungaricae* összesen tizenegy rövid latin verset és egy sírfelirat-szöveget tartalmaz, amelyek közül négy versnek maga Jászberényi a szerzője. Rajta kívül még két magyar alkalmi költőt találunk a gyászapon: Száki és Szendrei Ferencet. Száki két verssel, Szendrei csak egy kis epigrammával szerepel. Kettejük közül Szendrei az idősebb, aki

Patakon tanult, 1658-ban kezdte peregrinációját Hollandiában és 1661-65 közt lakott Angliában, ahol 1662 őszen Cambridge-ben is megfordult (Gömöri 1989:92). Részben alkalmi adományokból, részben alighanem latintanításból élt; ami az adományokat illeti, fennmaradt egy folyamodványa a londoni holland egyházhoz két másik újonnan jött magyar (Harsányi Mátyás és Rimaszombati János) társaságában (Hessels 1897:2451), amire alighanem pozitív választ is kapott. Itt kell megemlítenünk, hogy a református holland egyházhoz gyakran fordultak peregrinus magyarok segítségért Angliában, s mint azt a kérelmek viszonylag nagy száma mutatja, túlnyomó többségük sikerrel is járt, jóllehet nem tudjuk, mekkora összeggel segítették a hollandok magyar hitsorsosait.

Száki Ferenc, Jászberényi másik epicédium-költőtársa, rendkívül termékeny teológus volt, aki három holland egyetemen tucatnyi disputációt tartott 1658 és 1666 között, amit a végén (1667 decemberében) egy Harderwijkben szerzett doktorátussal fejezt meg. Száki 1663 vége felé mehetett át Angliába, s itt 1666 májusáig maradt; az első évben nagyon nehezen élt, kétszer is kért pénzt a londoni holland egyháztól, másodszer 1664 novemberében azzal az elég szárnalmas indokkal, hogy „nincs miből élnie” (Hessels 1897:2511). Később rámosolygott a szerencse, mert tanítványa akadt egy southwicki Richard Norton junior személyében, akinek házitanítójaként logikát tanított – latinul természetesen, mert a rövid távú látogatók általában nem tanultak meg angolul. Fennmaradt egy Ramus és Aristoteles logikája alapján összeállított kis börbekötött jegyzetfüzete, amit tanítványa számára készített 1665-ben, a „Speculum Praeceptorum Logicorum Aristotelico-Rameorum” (Bodley, MS Rawl.D.234). Később, már hollandiai teológiai doktorátusa után Száki Német-országba távozott, még 1694-ben is Kasselben élt, Bethlen Mihály akkor találkozott vele (Bethlen 1981:114).

Még legalább két olyan magyar nevet említhetjük, akik a Jászberényi-modell alapján telepedtek le, illetve helyezkedtek el Angliában. Tolnai Mihály valamikor 1650 táján született, 1669. május 21-én subszkribált Sárospatakon, ahol neve mellett ez a bejegyzés áll: „Acad.salut. mansit in Anglia et ibi habitavit plurimos annos usque mortem, quam obiit Londini” (Egyháztörténet, 1945:102). Ez teljesen megfelel a tényeknek: Tolnai, (akit nem szabad összekevernünk a Debrecenben tanult Tholnai S. Mihállyal, a „Szent Had” szerzőjével, noha ezt még az RMK nemrégiben kiadott pótláskötetei is megteszik (vö. *Pótlások* 3:6603 és index), Hollandiában rövid groningeni és talán utrecht-i tanulás után ment át a szigetországba, valószínűleg Tarczali Pállal egyidőben. (A peregrinus magyarok szerettek kettesével, vagy hármasával utazni – erre a szokásra vallanak a többi közt az oxfordi Bodley könyvtár látogató-könyvének bejegyzései.) Mindkét utazó Oxfordban bukkant fel, ahol Tarczali viszonylag rövid ideig maradt, de elég soká ahhoz, hogy kiadjon egy *De vocatione gentium et conversione Judaeorum* c. disszertációt 1672-ben (második kiadása egy évvel később), majd visszatérjen Hollandiába. Útitársa, Tolnai Mihály viszont Utrecht helyett Cambridge-be távozik, ott kap alkalmi segínyt több kollégiumtól (Gömöri 1989:100), majd egy Thomas Page nevű cambridge-i tanár ajánló levelével Londonba megy, ahol Page Tolnait William Sancroft jóindulatába ajánlja. Sancroft, aki akkor a Szent Pál székesegyház dékánja volt, sok nélkülöző magyarnak segített (már Cambridge-ben, ahol az Emmanuel College-ban volt Fellow ifjúkorában, ismert magyarokat), amiről Tolnai is tudhatott, ezért kereste ismeretségét. Mivel nemsokára állást is kapott Kensingtonban, ahol a helyi iskolában tanított még 1694-ben is, amikor „magyar kápasztával és jó veres, fehér borral” (Bethlen 1981:98) traktálta Bethlen Mihályékát, feltételezhetjük, hogy Sancroft neki is segített. Tolnai Kensingtonban élt egészen 1703-ban bekövetkezett haláláig, más magyarokkal is tartotta a kapcsolatot, például egyszer nála szállt meg Gyöngyössi István, aki 1699-ben Oxfordban tanult s adott ki könyvet „Dialithus” álnéven (*CSP, Dom. Ser.* 1937:290).

Egy másik magyar, akinek az életéről keveset tudunk, de aki 1669-ben a kassai iskola tanítója volt, s akiről a pataki matrikulában az állt, hogy „sok évet töltött a külföldi akadémiákon” (Egyháztörténet 1944:339), az Almási Péter névre hallgat. Bár hollandiai matrikulákban nincs nyoma, 1676-tól 1681-ig minden valószínűség szerint Angliában élt és működött – erről két album-, valamint egy könyv-bejegyzése tanúskodik. Az utóbbi Dávid zoltárainak egy amszterdami 1645-ös kiadása, amit Almási 1681 júniusában adományoz Busby dokornak, a Westminster School latintanárának, Basire barátjának; lehetséges, hogy ekkor tért vissza Kassára, s a magyar zoltárokat emlékül adta angol patrónusának; az sem lehetetlen, hogy segédtanárként éppen a Westminster Schoolban működött, bár erre semmilyen konkrét adatunk nincs.

A kis londoni magyar kolónia 1671-ben egy újabb rezidenssel bővült. Mezőlaki P. Jánosra gondolok, aki a Bethlen családdal közelebbi kapcsolatban álló Mezőlaki Miklós fiának vél a szakirodalom (Herepei 1971:408). Mezőlaki János a komáromi rektorságból vándorolt külföldre 1665-ben, franekeri és groningeni tanulás után 1667 elején látogat el első ízben Angliába pár hónapra, becserkészi Oxfordot, hogy aztán (miután 1667. május 16-án tisztelgett az agg Comeniusnál Amsterdamban (Herepei, u.o.)) megint hosszabb időt töltsön 1667 és 1669 egésze között Angliában, ezúttal inkább Londonban és Cambridge-ben. Véglegesen csak 1671-ben költözik át Londonba, s itt él egészen 1693-ban, a Bedlam elmeegógyintézetben bekövetkezett haláláig. Az angliai letelepedést érdekes fogással próbálja elősegíteni: egyik latin értekezésének, az 1670-ben Utrechtben Franciscus Burmannál tartott, *De idolatria pontificia*... c. 42 lapos disputációnak elejére két különböző ajánlást nyomtat: az egyik variáns (RMK III:2533) magyar-holland patrónusoknak, a másik pedig 19 angol egyházi személyiségnek van címezve. Az utóbbi kiadás (RMK Pótlások, III:6586) hihetőleg korlátozott példányszámban, de az anglikán „egyházi”könyvpiacra készült, s benne a szerző különös melegséggel említi három fontosabb patrónusát, Humphrey Henchman londoni püspököt, John Dolbent, aki Westminster dékánja volt, majd 1666-tól rochesteri püspök, valamint a cambridge-i John Gunningot, a St John’s College tudós igazgatóját. De ha nem is ismernénk ezt a kiadványt (amelynek egyetlen példánya éppen Cambridge-ben maradt fenn), akkor is tudnánk Mezőlaki rendkívül kiterjedt és élénk angol kapcsolatairól „album amicorum” alapján, amelyet Gál István joggal nevezett a „XVII. század angol vezető személyiségei(nek) egyedülálló gyűjteményének” (Gál 1972:340). De a Mezőlaki-album bejegyzéseinek túlnyomó többsége még az élelmes magyar teológus végleges angliai letelepedése előtt született, s ezért más forrásokra vagyunk utalva, ha azt akarjuk megállapítani, miből élt Mezőlaki János több, mint két évtizeden át Angliában?

Megint csak: latintanításból, alkalmi munkákból és adományokból. 1680-as, Sancroftnak írt második leveléből (az első a *De idolatria pontificia*... ajándékpéldányához mellékelte még 1672-ben) az derült ki, hogy már nagyon el van adósodva, sürgős segílyre lenne szüksége (Gömöri 1989:136). Mivel William Sancroft akkor már több éve Canterbury érseke, valószínűleg utalt is valamennyi pénzt Mezőlakinak, aki különben több ízben megfordult Oxfordban és Cambridge-ben, kért és kapott kollégiumoktól tetemes gyorssegélyt, pl. az 1680-81-es tanévben két cambridge-i kollégiumtól összesen 4 font sterlinget (Gömöri 1989:98). Adósságai alighanem élete végéig nyomasztották, még 1688-ban is tartozott Misztótfalusi Kis Miklósnak, aki számára alighanem valamilyen betűmetszői munkát közvetített Londonban (Jakó 1974:334). Más londoni magyarokkal is tartotta a kapcsolatot, Jászberényit és Bogdányi Jakabot ismerte, Tolnai Mihályt is, és mivel 1685-ben a Ludgate Hillen lakott, közel a Szent Pál székesegyházhoz, a londoni könyvpiac központjához (Gömöri 1989:131), biztosra vehető, hogy a már régebről ismert sikeres honfitársával, Szilágyi-Sylvanus Györggyel is gyakran összeakadt. Mezőlaki mindemellett még az Angliát-járt magyaroknak abba a típusába sorolható, amire én az „értékbecfogadó” jelzőt vélem a legalkalmasabbnak. Az 1660-1700 közötti magyar kolónia legfontosabb tagjai ezzel szemben (Jászberényi Pálon kezdve) egy másik kategóriát képviselnek, amire a leginkább az „értékteremtő” jelző illik – ők nemcsak profitálnak az angol kultúrából, s esetleg közvetítenek annak értékeiből hazafelé, hanem hozzá is adnak valamit a Restauráció kulturális szinkrépéhez.

Ezek között fontos hely illeti meg az 1668-ban Angliába érkező Szilágyi Györgyöt, akit eltanácsoltak Bázélból, nem tudni pontosan, miért, valamilyen „súlyos vétség”, talán erkölcstelen életmódja miatt (Gömöri 1985:112). Londonban megismerkedhetett valamilyen befolyásos emberrel, talán annak a Sir James Langhamnek az ajánlólevelével érkezett már Cambridge-be, akinek hat évvel később első komolyabb, 1676-ban kiadott művét, az Isocrates-beszédek latin fordítását ajánlotta (Gömöri 1985:114) – mindenesetre a cambridge-i egyetem rektora azonnal felkarolta a magyar jövevényt és adott neki egy olyan levelet, amire a King's és a Christ's College pénztára rögtön segílyt utalt ki számára (Gömöri 1989:98). Ezek után Szilágyi, aki csak 1676-tól lesz végérvényesen a „pannóniai” Georgius Sylvanusszá, hosszabb időt tölt Cambridge-ben, majd Oxfordban is megfordul, ahol Thomas Barlow ottani tanárnál tiszteleg; utóbbinak magyar kapcsolatairól külön dolgozatot lehetne írni. Ezután hősünknek nyoma vész, 1672 és 1676 közt alighanem vidéken tanít latint és görögöt (mindkét nyelvet jól bírja, s végül, gondolom, angolul is jól megtanul), hogy aztán rájőjön, kis szerencsével az angol könyvpiacra is tud érvényesülni. Jászberényi Pál még él ugyan (egy bizonytalan adat szerint csak 1678-ban halt meg), de 1673-ban Adam Littelton chelsea-i iskolaigazgatónak, majd udvari lelkésznek is megjeleneik egy negyedrét kiadású latin szótára, illetve nyelvkönyve, s így újabb latin nyelvkönyvre egyelőre nincs igény. Van viszont görög auktorok latin fordítására, amit olcsó kiadásban a jobb iskolák használhatnak. Innen az Isocrates-kiadás ötlete, aminek roppant közönségsikere után Sylvanus elkezd más szerzőket is fordítani és kiadni; Theocritust, Lukiánoszt, Plutarchoszt, Aesopust fordít és jegyzetel, majd 1685-ben kiadja az *Illász* első énekét – az 1686-os második Homérosz-kiadásból mindössze egy példány maradt fenn a Yale egyetem könyvtárában, ami arról nevezetes, hogy a szótáríró Dr. Samuel Johnson tulajdona volt, abból tanult Johnson diákkorában. Sylvanus utolsó kiadványa egy jegyzetelt Seneca-válogatás 1693-ból, amit 1702-ig kétszer újranyomtak. Csak sejtjük, hogy ez a magyar földről elszármazott angol klasszika-filológus a XVIII. század elején halt meg Londonban, de kiadványait nem csak ebben, hanem még a következő évszázadban is kiadták a copyright-tal ekkor már egyáltalán nem törődő kiadók. A Sylvanus-bibliográfia végösszege (amit egy 1985-ös dolgozatomban már közzé tettem) szinte elképesztő: kilenc művének 29 kiadását számoltam össze 1813-ig! (Gömöri 1985:118-119). Bár az Új Magyar Lexikonba Jankovics József jóvoltából egy szócikk róla már bekerült, azt hiszem, megérdemli, hogy a jövőben fontosabb XVII. századi tudós szerzőink között tartsuk nyilván Szilágyi-Sylvanus Györgyöt, aki volt annyira jómódú, hogy 1694-ben még a Londonba látogató Bethlen Mihályt is meg tudja vendégelni (Bethlen 1981:90 és 101).

Legalább egy bekezdésnyit megérdemel Adami Johannes/János, aki ugyan erdélyi volt, de minden jel arra mutat, hogy nem magyar, hanem szász nemzetiségű, noha ezt sohasem hangsúlyozta, magát mindenütt „Transylvanus”-nak nevezvén. Adami Wittenbergen át jutott Angliába, 1669-ben, s azonnal jelentkezett régi gyulafehérvári tanáránál, Isaac Basire-nál. Basire egy időre (saját állítása szerint) beszerezte Adamit a királyi testőrségbe (Darnell 1831:289), de ezen a posztján nem maradhatott sokáig, hiszen tudjuk (ugyancsak Basire-től, de más forrásból is), hogy 1670 nyarán már Oxfordban van. Mindenesetre London annyira lenyűgözte Adamit, hogy gyorsan írt róla egy hosszú latin verset, és még 1670-ben kiadta ezt a *Londinum Heroico Carmine Perlustratum* című és egy joghallgató barátja által azonnal angolra fordított költeményt. A restauráció idején, pontosabban az 1666-os nagy londoni tűzvész és a város gyors újjáépítése idején kelendők voltak az ilyen versek, akár latinul, akár angolul íródtak – a legjobb megoldás persze az olyan párhuzamos kétnyelvű kiadás volt, mint az Adami-féle. Ebben az azóta Weöres Sándor által szépen megmagyarított versben („Ádám”-Weöres, 1978:425-30) nemcsak London látnivalói vannak felsorolva, hanem a költői fordulatok egyike-másika a korabeli angol irodalom közhelyeit ismétli (pl. a London-Troyovant párhuzam, illetve a poraiból feltámadó Főnix-Város hasonlat) jól pergő hexameterekben. A kontraszt persze nem is lehet élesebb: a török-tatár-puszította „gyászban teljesen eltemetett” Gyulafehérvár és a „jó csillagzat alatt kelt/boldog város”, a virágzó London közt, amelynek persze Adami csak egy részét tudja ilyen röviden (14 lapon) megénekelni, s ami miatt a költemény végén újabbat ígér, amennyiben „a főúri kegyesség/jóváhagyja ez éneket („Ádám-Weöres, 1978:430). A *Londinum... Perlustratum*-nak ugyan nem lett folytatása, de Adami még egyszer feltűnik, ezúttal csak egyetlen lapos latin verssel, amit Oxfordhoz ír, az egyetemi várostól búcsúzva, valószínűleg már 1671 elején (v.ö. Gömöri 1989:110), megköszönve a tudós atyák bőkezűségét, amely ajándék „a félhol” peregrinust „mint elesett Adámot, jobbá újratemtette” („Ádám János – Weöres 1978.10:874). Adami azonban, bár azt állította, hazaindul, még 1672 elején is Londonban vesztegel, s egy másik, Angliában kolduló magyar kér számára latin nyelvű menlevelet az angol királytól (Gömöri 1989:111); fennmaradt egy segélykérő levele Sancroft-hoz is, amelyben súlyos adósságairól panaszkodik (u.o. 112). Magyarán mondva, bár Adami elvben beleillik az „értékteremtő” kategóriába, a gyakorlatban (talán azért mert költészettel és nem hasznosabb dologgal próbálkozott) nem volt képes megkapaszkodni II. Károly királyságában.

1676/77-ben még egyszer megnő – jöllehet rövid időre – a londoni magyar kolónia létszáma: megérkeznek gyűjtőútjukra a gályarabságból szabadult prédikátorok. Azt hiszem, nem szükséges az erőszakos ellenreformációnak a pozsonyi véstörvénytől tetőző hullámáról részletesebben szólnom, elég annyi, hogy miután Ruyters admirális kiszabadította a nápolyi gályákra hurcolt magyar foglyokat, azok Velencén át Zürichbe utaztak, majd pár hetes pihenés után újra útnak indultak Hollandiába, Angliába, illetve a skandináv országokba, részben, hogy a császári amnesztiát kieszközöljék, részben, hogy pénzt gyűjtsenek a magyar protestáns egyházak javára. Ennek a nagyszabású misszióknak a keretében jut el egy nyolctagú prédikátor-küldöttség 1676 novemberében Angliába, kérvényükre a király ugyan pozitív értelemben válaszol, de várniuk kell 1677. február 6/16-ig, amíg II. Károly kiáltványt bocsájti ki a magyar protestánsok javára elrendelt templomi gyűjtésről. A nyolc magyarból négyen, két református és két felvidéki evangélikus lelkész már 1677 áprilisában elhagyják Angliát, de négyen még maradnak a gyűjtés további lebonyolítására: Beregszászi István, Jablonczay János, Köpeczi Balázs és Szomodi János. Egyikük, Beregszászi István már egyszer járt Angliában, 1658-59-ben tartózkodott Londonban, s akkor gyermekek tanításával is foglalkozott (Gömöri 1982:48), tehát ért és beszél is valamit angolul. A magyarok gyűjtése eredményes, mint az Beregszászinak egy Zürichbe írt leveléből kiderül (csak egy sorát idézem: „Isten áldásábul áradgatunk naponként. Tegnapis 35 fontot (!) ada egy non conformista Praedikator ki egy vasárnap collizált (gyűjtött)”) (Gömöri 1982:49), de a levél legkedvesebb része az, ahol egy Maria Parsons nevű hölgyről „a magyarok gazdasszonyáról” ír, akinél sok magyar lakott még a cromwelli időkben, s aki egyszer egy héten 4-5 magyart is meghív magához ebédre, s velük „magyarul deákul és anglusul” társalog. Nagyrészt Beregszásziék látogatásának köszönhető, hogy két röpirat is megjelent a prédikátorok ügyéről angolul, *A short memorial of the most grievous sufferings...*, valamint *A brief narrative of the state of the Protestants in Hungary* címmel 1676-77-ben, az utóbbit egy bizonyos J.H. fordította, akiben én Beregszászi régi cambridge-i pártfogóját, Josph Hillt sejttem (Gömöri 1982:47). Az egész prédikátor-akcióban az a legérdekesebb, hogy Jászberényi ekkor már vagy nem élt, vagy beteg volt, s így abban legjobb tudomásunk szerint részt nem vett, s arra sincs adat, hogy Szilágyi-Sylvanus segítette volna-e a gyűjtő atyafiakat. A hangulat viszont Angliában meglehetősen katolikus-ellenes volt, s még Andrew Marvell sem a király tolerancia-politikájának dicséretével, hanem azzal az 1677-ben kiadott röpiratával aratta a legnagyobb sikert, amelynek címe magáért beszél: *An Account of the Growth of Popery and Arbitrary Government* (A pápistaság és az önkényuralom növekedésének leírása). A két prédikátor-párti pamflet narrációja nem ütött el az akkori angliai közhangulattól. A Restauráció, a Stuart-királyság végét az 1689-es Dicsőséges Forradalom jelentette. Még ezt megelőzően települt át Amszterdamból az eperjesi születésű Bogdány Jakab, aki 1700-ban kapott állampolgárságot Angliában és Queen Anne egyik kedvelt udvari festője lett. Az ő nevét csak azért érdemes említenünk, mert karrierje

arra vall, a század vége felé már nem csupán nyelvtanítással vagy klasszikus szövegek fordításával, hanem művészettel is érvényesülhetett a vállalkozó szellemű magyar Londonban. S a XVII. századra annyira jellemző magyar protestáns Anglia-járás különböző okok miatt alább is hagy a XVIII. században, még ekkor is akad egy-két magyar tudós vagy orvos, aki „értékteremtő” kapcsolatba kerül az angolokkal. Londoni magyar kolóniáról ezután viszont újra már csak a tizenkilencedik században beszélhetünk.

Felhasznált művek jegyzéke

- „Ádám – Weöres 1978: 'Ádám János: London', *Kortárs*, 1978.3
„Ádám János – Weöres 1978.10.: 'Ádám János; oxfordi búcsúvers', *Korunk*, 1978.10
Apáczai Csere János, *Magyar Encyclopaedia*, Bukarest, 1977
Bethlen 1981: *Bethlen Mihály útinaplója*, kiadta Jankovics József, Bpest, 1981
Bodley 1665: Franciscus Száki: *Speculum Praeceptorum Aristoteli-Rameorum*, MS Rawlinson, D.234.
Cosin LB 1661 (?): *John Cosin's Letter-Box*, IA84, Durham Cathedral Library
CSP Dom.Ser. 1937: *Calendar of State Papers, Domestic Series*, 1699, London, 1937
Culpeper 1650: Nicholas Culpeper, *A Physicall Directory*, London, 1650, B-Bv
Darnell 1831: John Darnell (ed.) *The Correspondence of Isaac Basire*, London 1831
Egyháztörténet 1944, 1945: 'A sárospataki főiskola diákjai' IV-V.
Evelyn 1936: *The Diary of John Evelyn*, Vol.I. Everyman 's Library, London, 1936
Gál 1972: Gál István 'Mezőlaki János peregrinációs albuma', ItK 1972, 3
Gömöri 1982: Gömöri György, 'Beregszászi István „gályarab” lelkesz Angliában', *Confessio*, 1982/4
Gömöri 1985: Gömöri György, 'Szilágyi-Sylvanus: magyar klasszika-filológus a XVII. századi Angliában', *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus XXI (Szeged, 1985)
Gömöri 1989: Gömöri György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*, Bpest, 1989 (Irodört.Füzetek 118)
Gömöri 1991: Gömöri György, *Erdélyiek és angolok*, Bpest, 1991
Herepei 1971: Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III., Szeged, 1971
Hessels 1897: J.H.Hessels (szerk.), *Ecclesiae Londino-Bataviae Archivum*, T.III.P.II., Cambridge, 1897
Hill, 1974: Christopher Hill, *Change and Continuity in XVII century England*, London, 1974
Jászberényi 1670: Paulus P. Jasz-Berenyi, *Fax Nova Linguae Latinae*, pr.for Nathaniel Brooke, London, 1670
Kamen 1976: Henry Kamen, *The Iron Century*, London, 1976
Kemény-Bethlen 1980: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Bpest, 1980
R.C. (Richard Chiswell?) *The Royal Grammar compiled formerly by Mr William Lilly now modestly endeavoured to be rendered Plain and Obvious to the Capacity of Youth...* pr. for Awncsham Churcill, London, 1688
RMK: Pótlások III: *Régi Magyar Könyvtár, III. Pótlások, kiegészítések, javítások*, 3. Füzet, OSzK, Bpest, 1992